
The Narrative of the Protestant Sentence in *Bayhaqi's History*

Mahdi Dehrami; Assistant Professor, University of Jiroft*
Mohsen Akbari zadeh; Assistant Professor, University of Jiroft

1. Introduction

The parenthetical sentences "are inserted between one or two connected phrases and the main meaning and purpose is incomplete without it" (Zarkashi, 2006: 656). In traditional rhetoric, "the people of thought and the companions of etiquette have praised it" (Radviani, 1983: 88). Ibn Mu'taz considered it as one of the virtues of the word and has considered it as a deviation of a word in another word, before the meaning of the first word ends and then returning to the first word and finishing it in one verse. (See: Ibn Mu'taz, 1981: 59). Every text has a hierarchical structure in which words, in addition to forming collocations, have substituting relations, and this is how coherence is formed in the text. Coherence means paying attention to the referentiality of words during which words are linked for linguistic and semantic reasons. According to this trans-sentence view, the parenthetical sentence no longer has a parenthetical and ancillary role at the level of the text as a whole and even beyond it, that is, at the level of discourse. This claim is further substantiated in the narrative, which has layered levels.

2. Methodology

This research uses a descriptive-analytical method based on library studies. First, the parenthetical statements in Bayhaqi's History were collected and categorized, then they were examined from a narratological point of view. Among the narrative functions of the parenthetical sentences, items such as anachronism, characterization, causal foundations of events and hidden ideology of the author were

* Corresponding author.

E-mail: dehrami3@gmail.com.

Date received: 20/12/2019

DOI: 10.22103/jll.2020.15137.2734

Date accepted: 17/02/2020

examined in this article according to their frequency.

3. Discussion

The text of Bayhaqi's History is a combination of history and novel that is manifested in a narrative form. From this perspective, Bayhaqi's History is a historical narrative or, in other words, a "historical novel", namely, "the faithful artistic image of a tangible historical period" (Lukács, 2009: 33). The story has more of a literary and fictional aspect, that is, its authenticity and falsity are internal, while history is documented by external events and real characters, but in that they are both reports, they have common aspects, that is "the re-expression of actions based on a plot" (Ahmadi, 2007: 142). Bayhaqi has used the same narrative logic in history, that is, he has tried to portray the Ghaznavid rule in the form of a coherent narrative. In the structure of this historical narrative, Bayhaqi, as the author, has consciously selected the events in order to achieve narrative coherence.

3. 1. Parenthetical Sentences and Anachronism

Throughout Bayhaqi's History, he has also used time as a semantic element; that is, to further explain an incident, he has been forced to move to the past or the future, and this has led to anachronisms at the level of the text. These anachronisms in the history of Bayhaqi have sometimes been done through the structure of parenthetical sentences. In this function, the parenthetical sentences change the time of the main sentence and create a kind of anachronism and distract the audience from the direct path:

"I heard Khajeh Taher Dabir - after Amir Mas'oud came to Balkh from Herat and things went smoothly - who said when this news reaches Sepahan, Amir Mas'oud shall call me this afternoon" (Bayhaqi, 2009: 10). The incident mentioned in the parenthetical sentence precedes the incident mentioned in the main sentence.

3. 2. Parenthetical Sentences and Characterization

The multiplicity of sub-characters did not give the author the opportunity to deal with all of them like the main characters such as Altuntash and Bonasr Meshkan and Bosahl Zozani and the like. Therefore, he tried to provide about them as much knowledge as

possible through the parenthetical sentences. The point to consider in these parenthetical sentences is that wherever the parenthetical sentence is used about unimportant characters or the characters of the sub-anecdotes in this work, often their job and position are addressed and the active function is considered more:

"And when it was the Zuhr prayer time of the trustee – they called him Ahmad Tashtdar, one of the relatives and gentlefolks of Sultan Mas'oud - and at the time of Hajib Begtgin, he sent him to the castle" (Bayhaqi, 2009: 62).

3. 3. Parenthetical Sentence and Ideology

The parenthetical sentences are one of the manifestations of the value system of the hidden author in the history of Bayhaqi. Bayhaqi is not only a narrator and a spectator, he is also an intervener in the narration and tries to justify his narration. Justification means that the views of the hidden author are consistent with the whole discourse that governs the text and impose a value generality on the reader. Bayhaqi, as this hidden author, oversees all the meanings of the text, and wherever he feels the need for explanation, he sets in: "On the right hand, he sat Khajeh Abolghasem Kathir and Bonasr Meshkan- although Abolghasem Kathir was deposed, he was highly respected - and Bosahl sat on the left hand of Khajeh" (Bayhaqi, 2009: 174). Bayhaqi tries to prevent the audience from other interpretations of the text. In a phrase about Amir Mas'oud, he said: "When the wise reach this chapter - although the manners and habits of this king were great and pleasant - they should consider him better and it should be determined that he was unique in all ages" (Bayhaqi, 2009: 23). In a parenthetical sentence, he reminds that the king's habits and manners were favorable so that the audience does not limit the Amir's merit to just a few anecdotes.

3. 4. Parenthetical Sentence and Causal Foundations

"Narration, by distributing events in an orderly and systematic manner, often creates a series of causes and effects" (Porter, 2018: 89). In fact, it is this property of the narrative form that allows the reader to make causal inferences about events. Bayhaqi has sometimes used the parenthetical structure to point out to the causes of some actions: " It had been almost thirty years since they had been

held captive by the Deilamian, and the customs of Islam were taught to them - that the king's work would fail without a woman and an incapable boy like Fakhr al-Dawlah and Sahib Ismail Ibad - and they raised their hands to God Almighty" (Bayhaqi, 2009: 18). In the parenthetical sentence, Bayhaqi mentions the causes of distress in Rey.

4. Conclusion

Bayhaqi's history is a historical narrative whose author has tried to represent history through literary and narrative techniques to add to its rhetoric and charm. Therefore, both discourse structures and narrative rules have an effective and prominent role in organizing its language. The most important commonality of historical and narrative discourse in this text is selection, i.e. the author selects events that are consistent with the author's intentions and mentality according to the discourse constraints (author's dependence on the ruling system) and narrative requirements (plot restrictive rules). This choice is not limited to events and has even influenced the choice and arrangement of words and the organization of language. Accordingly, behind any grammatical possibilities and structures in this text, there is a kind of discourse and narrative obligation, which it is not pointless and aimless. The parenthetical sentence is one of these grammatical possibilities which is considered as a discourse and narrative matter in Bayhaqi's history higher than and prior to a grammatical aspect. Although the parenthetical sentence is grammatically a sub-paragraph and can be deleted, but when placed in the discourse and narrative layers of Bayhaqi's History, it is a narrative and meaningful element that its omission causes narrative disorder. Using the parenthetical sentence to highlight an incident and to marginalize other events, to complete the events through time shifts, to deal with the psychological and mental dimension of the characters, to show the actions and roles of the characters, to represent the author's ideologies and personal emotions and biases of the narrator, and to support the plot through stating the causes and coherence of the text, are the most important narrative functions of the parenthetical sentences in Bayhaqi's History.

Keywords: Parenthetical Sentence, Narratology, Bayhaqi's History,

Personalization.

References [in Persian]:

- Ahmadi, Babak (2001). *Text structure and interpretation*. Fifth Edition, Tehran: Markaz.
- Ahmadi, Babak. (2007). *Treatise on History* (Research in the Hermeneutics of History). Tehran: Markaz.
- Bahar, Mohammad Taqi. (1970). *Stylistics*. Tehran: Amirkabir.
- Bart, Roland. (2008). *An Introduction to the Structural Analysis of Narratives*. Translated by Mohammad Ragheb. Tehran: Farhang Saba.
- Bayhaqi, Mohammad Ibn Hussein (2009). *History of Beyhaqi. Introduction, correction, comments, explanations and catalogs* by Mohammad Jafar Yahaghi and Mehdi Sidi. Tehran: Sokhan.
- Dipple, Elizabeth. (2010). *Plot*. Translated by Masoud Jafari Jazani. Tehran: Markaz Publishing.
- Farshidvard, Khosrow. (2009). *Detailed grammar of today*. Third Edition, Tehran: Sokhan.
- Khayyampur, Abdul Rasool (2009). *Persian grammar*. Fourteenth Edition, Tehran: Sotoudeh.
- Lotte, Jacob. (2008). *An Introduction to Narrative in Literature and Cinema*. Translator Amir Nikfarjam. Tehran: Minavikhard
- Lukács, György. (2009). *Historical novel*. Translated by Shapur Bahyan. Tehran: Akhtaran Publishing.
- Martin, Wallace (2012). *Narrative theories*. Translated by Mohammad Shahba. Fifth Edition, Tehran: Hermes
- Mawlawi Nia, Ezzatullah. (2007). "The method of protest in the rhetoric of the Qur'an". *Journal of Literary Sciences*. First Year, No. 4, pp. 65-83.
- Momtahn, Mahdi (2008). "Protest sentence and its rhetorical effect in the Holy Quran". *Journal of Quran and Hadith*. No. 5, pp. 59-72.
- Parsa, Ahmad, Mahmoudi, Shahla. (2019). "Semantic-Meaning Functions of Protested Sentences in the History of Beyhaqi". *Literary techniques*. Eleventh Year, No. 4, pp. 14-1.
- Porter, Abbott (2018). *Narrative literacy*. Translated by Roya Pourazar and Nima Ashrafi. Tehran: Atraf
- Radwiani, Mohammad Ibn Omar (1983). *The translator of rhetoric*. Corrected by Ahmad Atash. Tehran: Asatir.
- Raymond Kennan, Schlomit. (2008). *Narrative: Contemporary Poetry*. Translated by Abolfazl Hori. Tehran: Niloufar

-
- Shafiee Kadkani, Mohammad Reza. (2012). *Resurrection of words*. Tehran: Sokhan.
- Siouti, Jalaluddin Abdul Rahman (1997). *Workmanship in the sciences of the Qur'an*. Volume II. Translated by Seyed Mehdi Haeri Qazvini. Sixth edition, Tehran: Amirkabir.
- Tudorf, Tuzutan. (2003). *Narrative literacy*. Translated by Mohammad NabaTiTÉhrant Etteta'at
- Watawat, Rashid al-Din Muhammad. (Bita). *Hadaïq al-Sahar in the minutes of poetry*. Corrected by Abbas Iqbal. Tehran: Majles Press.

References [in Arabic]:

- Ibn Mu'taz, Abdullah (1981). *Al-Badi' Suspension of the Introduction and Phrase of Ignatius Karatshkovsky*. Beirut: Dar al-Masira.
- Zarkashi, Imam Badruddin Muhammad bin Abdullah (2017). *Workmanship in the sciences of the Qur'an*. Investigation of Abi Al-Fadl Al-Damiati. Egypt: Dar al-Hadith.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۳، دوره جدید، شماره ۴۷، بهار و تابستان ۱۳۹۹

روایت‌شناسی جمله معترضه در تاریخ بیهقی (علمی - پژوهشی)*

دکتر مهدی دهرامی^۱، دکتر محسن اکبری‌زاده^۲

چکیده

در دستور سنتی جمله به عنوان بزرگ‌ترین واحد زبان، متشکل از کلمات و گروه‌هایی است که به صورت متوالی به هم پیوسته‌اند و معنای مورد نظر گوینده را منتقل می‌کنند. جمله معترضه، بند وابسته‌ای است که در میانه جمله یا جملات می‌آید و موضوع و معنایی دیگر را علاوه بر غرض اصلی گوینده، به جمله می‌افزاید. بر همین اساس نیز قابل حذف از جمله اصلی است و ذکر آن ضروری به نظر نمی‌رسد. روایت نیز از منظری ساختاری، دستوری دارد و متشکل از نهاد و گزاره‌های فعلی و وصفی و امثالهم است، با این تفاوت که معنای آن مانند جمله، حاصل جمع ساده گزاره‌ها نیست، بلکه این گزاره‌ها از طریق ترکیب در سطحی بالاتر از جمله، معنا پیدا می‌کند. هر عنصر زبانی در سطح روایت می‌تواند از طریق این ترکیب‌ها، دلالت‌های گوناگونی ایجاد کند. جمله معترضه نیز اگرچه در سطح جمله، فرعی و قابل حذف به نظر می‌رسد، وقتی در ساختار ترکیبی روایت بررسی شود، با دیگر سطوح روایت ارتباط برقرار می‌کند و رکنی ساختاری محسوب می‌شود، تا جایی که حذف آن، اختلال‌های زبانی و معنایی در روایت ایجاد می‌کند. با توجه به بسامد بالای جملات معترضه در تاریخ بیهقی، در این پژوهش تلاش شده تا با رویکرد روایت‌شناختی، کارکردهای روایی این ویژگی سبکی بررسی شود. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که این ساختار نحوی کارکردهای روایی و معنایی مهمی در این متن دارد که مهم‌ترین

* تاریخ ارسال مقاله : ۱۳۹۸/۰۹/۲۹

تاریخ پذیرش نهایی مقاله : ۱۳۹۸/۱۱/۲۸

۱- استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه جیرفت. (نویسنده مسئول)

Email: dehrami3@gmail.com.

۲- استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه جیرفت.

DOI: 10.22103/jll.2020.15137.2734

آنها شخصیت پردازی، ایجاد زمان پریشی، بازنمایی ایدئولوژی های مؤلف پنهان و تقویت بنیان علی حوادث است.

واژه های کلیدی: جمله معترضه، روایت شناسی، تاریخ بیهقی، شخصیت پردازی.

۱- مقدمه

در زبان شناسی سنتی، بزرگترین واحد معنادار هر متن را جمله می دانند، از همین منظر، اساس اساس دستور سنتی بر تحلیل روابط همنشینی و نحوی در سطح جمله است. یعنی در نهایت کارکرد زبانی و معنایی هر کلمه از طریق ارتباط با دیگر کلمات در سطح جمله حاصل می شود. ماحصل چنین نگاهی منجر به حذف یا حشو پنداشتن برخی کلمات یا پاره گفتارهای جمله است، نتیجه آن، تقسیم بندی جمله و اجزای آن به دو سطح ارکان اصلی و فرعی است. یکی از این ارکان حشو و فرعی در دستور سنتی، جمله معترضه است. دستورنویسان جمله معترضه را جمله ای می دانند که: «در میان جمله ای دیگر که علاقه ای با آن ندارد، گنجانیده شود» (خیام پور، ۱۳۸۸: ۱۳۱). فرشیدورد آن را از اقسام جمله واره های توضیحی و صفی دانسته و خصوصیات آن را این گونه برشمرده است: «الف- بسیاری از آنها بدون «ی» موصول اند. ب- بسیاری از آنها جزء جمله واره های عاطفی اند و فعلشان ممکن است محذوف یا به صیغه دعا باشد» (فرشیدورد، ۱۳۸۸: ۵۳۸).

جملات معترضه تنها در میان یک جمله نمی آید بلکه ممکن است میان دو جمله ذکر شود، اما خصوصیت اصلی اش آن است که معنایی جز غرض اصلی گوینده را بیان دارد یا توضیحی بدان بیفزاید. زرکشی آورده: «اعتراض میان یک یا دو کلام متصل می آید و معنی و غرض اصلی بدون آن کامل است» (زرکشی، ۱۴۲۷: ۶۵۶)؛ وی از دلایل ذکر آن را مواردی چون تقریر کلام، تنزیه، تبرک و تأکید می داند. (ن.ک: زرکشی، ۱۴۲۷: ۶۵۶-۶۶۰) سیوطی وجه خوبی اعتراض را خوبی افاده می داند و می افزاید: «همچون حسنه ای است که شخص حسابش را نکرده باشد و به او برسد» (سیوطی، ۱۳۷۶: ۲۴۱).

در بلاغت سنتی «اهل فضل و اصحاب آداب بغایت آن را ستوده اند» (رادویانی، ۱۳۶۲: ۸۸). ابن معتر آن را به عنوان یکی از محاسن کلام برشمرده و آن را اعراض سخنی دانسته

در کلام دیگری، پیش از آنکه معنای سخن اول تمام شود و سپس بازگشت به سخن نخست و اتمام آن در یک بیت (ن.ک: ابن معتر، ۱۴۰۲: ۵۹).

نظر به اینکه جمله معترضه معنایی علاوه بر مقصود اصلی نویسنده منتقل می‌کند، گاهی اعتراض با حشو یکسان محسوب شده است؛ آن چنان که رشید و طواط آورده: «این عمل را ارباب صناعت حشو نیز خوانند و این صفت چنان باشد که شاعر در بیت، معنی‌ای آغاز نهد، پیش از آنکه معنی تمام شود، سخنی دیگر در میان بگوید، آنگاه به تمام کردن معنی باز رود» (وطواط، بی تا: ۵۲). براساس مثال‌هایی که و طواط آورده، جملات معترضه از نوع حشو ملیح است و دو نوع دیگر یعنی حشو متوسط و قبیح به مترادفات اختصاص دارد. چنان که مشاهده می‌شود، این نوع نگاه به جمله معترضه، حاصل در نظر نگرفتن سطوح فراتر از جمله و نحو یعنی بافت متنی و موقعیتی و گفتمان است. هر متن دارای ساختار پلکانی است که در آن کلمات علاوه بر ارتباط همنشینی دارای روابط جانیشینی نیز هستند و از این طریق است که در متن انسجام شکل می‌گیرد. انسجام یعنی توجه به خاصیت ارجاعی کلمات که در طی آن کلمات به دلایل زبانی و معنایی به یکدیگر پیوند می‌خورند. براساس این نگاه فراجمله‌ای، جمله معترضه در سطح کلیت متن و حتی فراتر از آن، یعنی در سطوح گفتمانی، دیگر نقشی اعتراضی و فرعی ندارد. این مدعا، در روایتی که دارای سطوحی لایه در لایه است، بیشتر اثبات می‌شود. در روایت به دلیل بُعد ترکیبی حوادث، هر عنصر کارکردی دارد؛ در غیر این صورت به دلیل خاصیت خودسامان‌گر پیرنگ، از متن حذف می‌شود. به تعبیر بارت، روایت خاصیتی کارکردی دارد که هر جزئی در آن معنایی دارد، حتی اگر یکی از جزئیات متن در ظاهر کم‌اهمیت‌تر باشد، به عنوان عنصری در نظر گرفته می‌شود که معنای پوچی را متبادر می‌کند، پس هر چیز معنایی دارد یا هیچ چیز معنا ندارد (بارت، ۱۳۸۷: ۴۰).

۱-۱- بیان مسئله

تاریخ بیهقی از جمله متونی است که نظام‌های گوناگون فرمی (شعر، روایت و تاریخ)، در شکل‌گیری دلالت‌های معنای آن دخیل‌اند. از همین روی، این متن حاصل ترکیب لایه‌های زبانی و معنایی گوناگون است که بیهقی آنها را از رمزگان‌های گوناگون انتخاب

کرده است. ساختار جملات نیز تحت تأثیر همین لایه‌های گوناگون شکل گرفته است؛ یعنی هر جمله در ترکیب با سطوح روایی، ادبی و تاریخی، می‌تواند کارکردهای گوناگونی به خود بگیرد. یکی از خصوصیات سبکی این اثر، استفاده قابل توجه از جملات اعتراضی است. نگاه صرفاً دستوری و نحوی به جمله معترضه در تاریخی بیهقی منجر به حذف و نادیده گرفتن نظام‌های روایی، تاریخی و ادبی این متن و در نتیجه کارکردهای این نوع جملات می‌شود. بر همین اساس این پژوهش در پی آن است که نشان دهد جملات معترضه با توجه به این سطوح چه کارکردهایی دارد؟

۱-۲- پیشینه تحقیق

مبحث اعتراض در برخی کتب بلاغی سنتی به عنوان یکی از محسنات بدیعی مورد بحث واقع شده است (ن. ک: ابن معتر، ۱۴۰۲: ۵۹، رادویانی ۱۳۶۲: ۸۸، وطواط، بی تا: ۵۲). دستورنویسان نیز از منظر دستور زبان به این نوع جملات اشاره کرده‌اند. علاوه بر این آثار، برخی تحقیقات به صورت مستقل جملات معترضه را مورد بررسی قرار داده‌اند. ممتحن (۱۳۸۷) در مقاله «جمله معترضه و تأثیر بلاغی آن در قرآن کریم» تفاوت آن را با اصطلاحاتی چون تذیل، تکمیل، احتراس و جملات حالیه بررسی کرده است. مولایی نیا (۱۳۸۶) در مقاله «اسلوب اعتراض در بلاغت قرآن کریم» به مباحثی چون ساختار جملات معترضه (تک جمله، شبه جمله، دو جمله و سه جمله یا بیشتر) و محل قرارگیری این نوع جملات پرداخته است. به تازگی پارسا و محمودی (۱۳۹۸) جملات معترضه را از منظر معنا و منظور در تاریخ بیهقی بررسی کرده و نشان داده‌اند این نوع جملات به جملات دعایی و بدلی محدود نمی‌شوند، بلکه کارکردهای مهمی چون توضیح بیشتر، تأکید و برجسته‌سازی، توصیف و بیان حالت، ستایش و بزرگداشت، بیان علت، مذمت، استعطاف، اقناع مخاطب، استوار کردن کلام، اغراق و بزرگ‌نمایی و موارد متعدد دیگری را دربرمی‌گیرد. این محققان به جنبه‌ها و کارکردهای روایی این نوع جملات و علل بسامد آنها در تاریخ بیهقی توجه نداشته‌اند. بنابه جستجویی که انجام شد تاکنون تحقیقی در زمینه جملات معترضه از دیدگاه روایت‌شناسی انجام نگرفته است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

پیرنگ به منزله ساختاری است که تمامی عناصر موجود در آن (کنش‌ها و شخصیت‌ها) با هم در ارتباطی تقابلی هستند، از همین منظر تحلیل آن از منظر ساختگرایی و روایت‌شناسی، دقیق‌تر می‌تواند بنیان‌ها و قواعد زبانی و روایی را نشان دهد. از سویی دیگر، تاریخ بیهقی از امهات متون نثر فارسی است که مملو از خلاقیت‌های بلاغی و ادبی است و ضروری است از منظرهای مختلف به کیفیت ادبی این اثر پرداخته شود. بر همین اساس در این پژوهش تلاش شده تا با نگاهی ساختاری به بررسی روایت‌شناختی کارکردهای جمله معترضه - که از مؤلفه‌های زبانی و سبکی تاریخ بیهقی است - پرداخته شود.

۲- بحث

نثر در قرن پنجم دچار تغییراتی نسبت به نثر مرسل سده‌های پیشین شد. یکی از این موارد تقلید از نثر تازی بود که به چند قسم انجام گرفت: «ورود لغات، ایراد کلمات منون به طرز دستور عربی، جمله‌های تازی بدون قصد ارسال مثل یا ذکر حدیث، شکل جمله‌بندی به طرز خاصی که مخصوص عرب است و در زبان پهلوی بسیار نادر است و در نثر سامانی تقریباً هیچ نیست و بونصر و ابوالفضل را با آن طرز جمله‌بندی رغبتی به سزاست» (بهار، ۱۳۴۹: ۷۰-۷۱). نحوی عربی نقش مؤثری در ایجاد بستری برای ساخت جملات معترضه ایجاد کرده است؛ به این صورت که بیهقی با جابجایی بخش‌های جمله یا جابجایی جملات، معانی و مفاهیم مختلفی را به هم می‌آمیزد که این موضوع گاه از طریق جملات معترضه انجام گرفته است: «پس از گسیل کردن رسول، امیر از سپاهان حرکت کرد با نشاط و نصرت - پنج روز باقی مانده بود از جمادی الاخر - بر طرف ری» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۳). جمله معترضه در این عبارت که قید زمانی را ایجاد کرده، از ابتدای جمله به اواخر جمله منتقل شده و در میان معنایی دیگر واقع شده است. با انتقال جمله به ابتدای عبارت، جمله معترضه از بین می‌رود اما بیهقی با جابجایی جمله این ساختار را ایجاد کرده است. باز این نوع است: «چون جواب نامه از هرات برسید، بر دست خیل‌تاش و از عرب مردی خوانده آمد - چنان که نموده ام پیش از این - حاجب بزرگ علی قریب دیگر روز برنشست (بیهقی، ۱۳۸۸: ۴۴).

جمله معترضه هنر سازه‌ای در متون سبک بینابین و فنی است. هنر سازه «هر نوع وسیله‌ای است که بر ساحت جمال شناسیک متن بیفزاید» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۱۵۰). دایره هنر سازه‌ها بسیار وسیع و پهناور است و متون سبک بینابین و فنی به گونه‌ای چشمگیر و قابل ملاحظه از شگردهای زبانی برای ارتقای ادبیت متن بهره می‌برد. از خصیصه‌های سبک بینابین گسترش جمله و ایجاد اطنابی است که جنبه‌های هنری متن را می‌افزاید: «و دیگر روز چون بار بگسست - و اعیان ری به جمله آمده بودند به خدمت با این مقدمان و افزون از ده هزار زن و مرد به نظاره ایستاده - اعیان را دور تک بنشانند» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۹). باز از همین نوع است: «و جالینوس - و او بزرگتر حکمای عصر خویش بود چنانکه نیست همتا آمد در علم طب و گوشت و خون و طبایع تن مردمان و نیست همتا تر بود در معالجت اخلاق و وی را در آن رسالتی است سخت نیکو در شناختن هر کسی خویش را که خوانندگان را از آن بسیار فائده باشد و عمده این کار آن است - که «هر آن بخرد که عیب خویش نتواند دانست واجب چنان کند که دوستی از جمله دوستان برگزیند خردمندتر و ناصح تر...» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۹۵).

جملات معترضه از تمهیدات زبانی است که در ساخت نثر ادبی تاریخ بیهقی نقش یافته و بستری ایجاد کرده که متن با ابیات و عبارات عربی و احادیث و آیات قرآنی آراسته گردد: «حسنک را به پای دار آوردند - نعوذ بالله من قضاء السوء - و دو پیک ایستائیده بودند که از بغداد آمده‌اند» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۷۶). باز از این نوع است: «این بوسهل ... شرارت و زعارتی در طبع وی موکد شده - ولاتبدیل لخلق الله - و با آن شرارت دلسوزی نداشت» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۶۸).

این نوع ساختار علاوه بر نثر بیهقی در نثر استاد او، بونصر، نیز دیده می‌شود و نشان می‌دهد در آن عهد رایج بوده است. در نامه‌ای که بونصر به آلتونتاش می‌نویسد و بیهقی آن را در تاریخ خود آورده است، این شیوه دیده می‌شود: «نباید حاسدان دولت را که کار این است که جهد خویش می‌کنند تا برود و گریزد و دلمشغولی‌ها می‌افزاید - چون گزدم که کار او گزیدن است بر هر چه پیش می‌آید - سخنی پیش رفته باشد» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۷۸). از این نظر رعایت ساختار اعتراضی، به دلیل ویژگی سبکی عهد نیز می‌توان محسوب داشت.

عامل دیگری که در بسامد جملات معترضه تاریخ بیهقی نقش دارد، گستردگی شخصیت‌های این اثر است. براساس فهرست اعلامی که در پایان این اثر آمده قریب به نهصد شخصیت در این اثر حضور دارند. متون تاریخی مملو از شخصیت‌های مختلفی است که برخی از آنها حضور کوتاه و زودگذری دارند، اما ممکن است کنش مهم و اثرگذاری داشته باشند. بیهقی سعی کرده تا جای ممکن حتی با یک جمله برخی از این شخصیت‌ها را معرفی کند و برای این مقصود بارها از جملات معترضه بهره جسته است. این مورد در ادامه از منظر روایت‌شناسی، بیشتر مورد بحث واقع خواهد شد.

یکی دیگر از علل بسامد این نوع جملات، نبود علایم سجاوندی در عصر مؤلف بوده است، زیرا این علایم کمک قابل توجهی به نویسنده می‌کند که معنا را منتقل کند و چون این ابزارها در اختیار وی نبوده در پاره‌ای مواقع از عبارات و جملات معترضه بهره جسته است. نمونه پربسامد این شیوه، جمله معترضه «که بوالفضل» است که به دلیل نبود علامت نگارشی گیومه، بارها استفاده شده تا حد و مرز سخنان مشخص گردد؛ از جمله «من که بوالفضل از استادم شنودم...» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۳۵).

جایگاه قرارگیری جملات معترضه نیز یکسان نیست و می‌تواند میان اجزای یک جمله یا میان جمله پایه و پیرو یا میان دو جمله بسیط قرار گیرد. آن‌چنان که در این عبارت: «وی عقدی گوهر-گفتندی هزار دینار قیمت آن بود- از آستین بیرون گرفت» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۳۵۸) میان اجزای جمله واقع شده و در این عبارت: «در اخبار عمرولیت خوانده‌ام که چون برادرش یعقوب به اهواز گذشته شد- و خلیفه معتمد از وی آزرده بود که به جنگ رفته بود و بزدندش- احمدبن ابی‌الاصبع به رسولی نزدیک عمرو آمد» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۲۹۲) در میان جمله پایه و پیرو و در این عبارت: «حاجب جامه‌دار به مکران رسید- و سخت هشیار و بیدار سالاری بود و مبارزی آمد نامدار- و با وی مقدمان بودند و لشکر حریص و آراسته» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۲۴۱) میان دو جمله بسیط واقع شده است.

این جملات گاه با نقش نمای پیوند «که»، «و» و امثالهم و گاه در ساختاری بدون نقش نما بیان می‌شود. در مورد نخست، یعنی با نقش‌نماهای پیوند همچون «که» ساختار آن با جملات موصولی یکسان می‌شود، اما نباید هر جمله موصولی را معترضه در نظر داشت. شناخت جمله معترضه از طریق معنوی انجام می‌گیرد، به این صورت که معنایی که در

جمله معترضه می‌آید مقصود اصلی گوینده نیست، حتی اگر بتوان آن را وابسته به یکی از ارکان جمله و مؤول به صفت، بدل یا قید ساخت.

متن تاریخ بیهقی ترکیبی از تاریخ و داستان است که در فرمی روایی تجلی یافته است. از این منظر تاریخ بیهقی، یک روایت تاریخی یا به تعبیری «رمان تاریخی» است، یعنی «تصویر هنری وفادارانه یک دوره تاریخی ملموس» (لوکاج، ۱۳۸۸: ۳۳). داستان بیشتر وجهه‌ای ادبی و تخیلی دارد، یعنی سندیت و صدق و کذب آن امری درونی است، حال آنکه تاریخ مستند به وقایع بیرونی و شخصیت‌های واقعی است، اما از این نظر که هر دو گزارش هستند، جنبه‌های مشترک دارند و آن «باز بیان کردن کنش‌ها بر اساس یک پیرنگ» است (احمدی، ۱۳۸۶: ۱۴۲). از نظر ارسطو مهم‌ترین شاخصه هر پیرنگ، حرکت و ساماندهی است؛ حرکت یعنی ایجاد روابط علی بین کنش‌ها به منظور پیشبرد روایت و ساماندهی یا تنظیم رویدادها یعنی گزینش برخی وقایع و حذف آنچه که فرعی است. همین دو ویژگی است که به روایت کلیت‌مندی می‌بخشد یعنی همه عناصر پیرنگ «از یکپارچگی زبان آن تا واحدهای ترکیبی و در هم تنیده‌ای که شخصیت و حادثه را می‌سازند، بایکدیگر ترکیب می‌شوند تا معنا را خلق کنند» (دیپل، ۱۳۸۹: ۶۴). پس تاریخ نیز تابع منطق و ساختار روایی است، چرا که مورخ تلاش می‌کند تا بر اساس یک پیرنگ به حوادث تاریخی ساختار منسجم و منظم بدهد و برای حوادثی که در دنیای واقعی، پیوستگی ندارند، آغاز و پایانی بیافریند. بیهقی نیز در تاریخش از همین منطق روایی بهره گرفته است، یعنی تلاش کرده حکومت غزنویان را در قالب روایتی منسجم به تصویر بکشد. در ساختار این روایت تاریخی، بیهقی به عنوان مؤلف، حوادث را آگاهانه گزینش کرده است تا بتواند به انسجام روایی دست پیدا کند. از همین رو می‌توان اذعان کرد که گزینش رویدادها یا حتی تعیین نوع جمله‌بندی و امکانات زبانی در خدمت این انسجام روایی است و کاملاً آگاهانه صورت گرفته است. در این نگاه ساختاری، عنصر بی‌نقش یا فاقد کارکرد وجود ندارد، حتی روابط و امکانات دستوری، همچون جمله معترضه برای تأثیر نهادن بر ساختار و فرایند کنش داستانی انتخاب شده‌اند و نمی‌توان با نگاهی نحوی و به دور از منطق روایت، آنها را نادیده گرفت.

۲-۱- جمله معترضه و زمان پریشی

زمان در روایت امری گفتمانی است تا تقویمی؛ اگر چه داستان معمولاً در یک توالی زمانی بسط می‌یابد اما لزوماً هماهنگ و مناسب با زمان تقویمی بیان نمی‌شود. این راوی است که بنا به ایدئولوژی‌های خود، به زمان ساحت‌های معنایی و روایی گوناگون می‌دهد. به تعبیر تودورف، زمان مندی در داستان «چندساحتی» است (ن.ک: تودورف، ۱۳۸۲: ۵۹). بیهقی در سرتاسر تاریخ بیهقی، از زمان به عنوان عنصری معنایی نیز استفاده کرده است؛ یعنی برای توضیح بیشتر یک حادثه ناچار شده است به گذشته یا آینده حرکت کند و همین امر منجر به زمان پریشی‌هایی در سطح این متن شده است. از این رو کارکرد زمان در تاریخ بیهقی صرفاً پیشبرد پیرنگ نیست، بلکه گاه با قطع منطقی گاه‌شمارانه زمان، به برجسته‌سازی یک حادثه و حاشیه‌سازی حادثه دیگر پرداخته تا بتواند بلاغت و رسالت تاریخی متنش را افزایش دهد. ژنت عمده‌ترین موضوع‌هایی که موجب ناهماهنگی زمان در متن می‌شود را بازگشت به گذشته و رجعت به آینده می‌داند (ریمون کنان، ۱۳۸۷: ۶۵). شرح رویدادهای آینده به دو دسته آینده‌نگری و پیش‌نگاه تقسیم می‌شود. در آینده‌نگری یا پیش‌بینی شخصیت‌ها می‌توانند درباره رویدادهای آینده حدس بزنند. در صورتی که از آنها آگاهی داشته باشند به آن پیش‌نگاه یا فلاش‌فوروارد می‌گویند» (ن.ک: مارتین، ۱۳۹۱: ۹۱). این زمان پریشی‌ها در تاریخ بیهقی گاه از طریق ساختار جملات معترضه انجام گرفته است. در این کارکرد، جملات معترضه زمان جمله اصلی را تغییر می‌دهد و نوعی زمان پریشی ایجاد می‌کند و ذهن مخاطب را از سیر مستقیم باز می‌دارد:

«از خواجه طاهر دبیر شنودم- پس از آنکه امیر مسعود از هرات به بلخ آمد و کارها یکرویه گشت- گفت چون این خبرها به سپاهان برسد امیر مسعود چاشتگاه این روز مرا بخواند و خالی کرد» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۰) حادثه‌ای که در جمله معترضه آمده پیش از حادثه‌ای است که در جمله اصلی بیان شده است. باز در این عبارت: «چون رقعت را خادم خاص به مأمون رسانید- و چنین رقعت‌ها در مهمات ملک، عبدالله بسیار نبشتی به وقت‌ها که بار نبود و جوابها رسیدی به خط مأمون- جواب این رقعه بدین جمله رسید» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۲۶) با آنکه قبل از این عبارت، بیهقی اشاره به رقعه‌نوشتن عبدالله کرده باز در جمله‌ای معترضه، تواتر و استمرار آن را با بازگشت زمان به گذشته نشان داده است.

در گفتگوی میان حاجب علی و بونصر مشکان که یکی از عاطفی‌ترین گفتگوهای این اثر است، هنگامی که علی حاجب پی برده که به زودی به نیرنگ دستگیر خواهد شد، در لابه‌لای سخنان خود، با جملات معترضه آینده را پیش بینی می‌کند و زمان حال روایی را به آینده پیوند می‌دهد: «گفت از این معانی سخن نگویی، او داند که من بدگمان شده‌ام و با تو در این ابواب سخن گفته‌ام که تو را زیان دارد و مرا سود ندارد. اگر حدیثی رود جایی - و یقین دانم که نرود تا آنگاه که من به قبضه ایشان بیایم - حق صحبت و نان و نمک را نگاه باید داشت» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۴۶) در ادامه، بیهقی در جمله‌ای در پیوند معنوی با آن، به اهمیت جمله معترضه مذکور می‌افزاید: «و این که با استاد من بر این جمله سخن گفت، گفتم آنچه بدو خواهد رسید می‌بیند و می‌داند. و پس از آنکه او را به هرات فرو گرفتند و کار وی به پایان آمد» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۴۷).

نوع دیگری از زمان‌پریشی در جملات دعایی دیده می‌شود. در این ساختار دو زمان مختلف به دلیل فاصله زمانی میان رویداد و ثبت آن، با یکدیگر آمیخته می‌شوند: «پس امیر - رحمه الله علیه - مرا بخواند و خالی کرد...» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۷۶) این جمله معترضه بیانگر درگذشتن امیر است و با آنکه متن در زمان داستانی پیش می‌رود، ناگهان با این جمله به زمانی می‌رود که شخصیت امیر وجود نداشته و مرده است. باز از همین نوع است جملاتی مانند رضی الله عنه، رحمه الله، انارالله برهانه و امثالهم که بسامد گسترده‌ای در این متن دارد. این زمان‌پریشی‌ها در بطن روایت‌های تخیلی اگرچه بیشتر نوعی صنعت و شگرد فرمی محسوب می‌شود، در روایت تاریخی بیهقی، کارکردی معنایی و متناسب با وجه تاریخی متن دارد. امر تاریخی در مواجهه با گفتمان‌های گوناگون و تطورات ذهنی نویسندگان، ممکن است دچار تغییرات و تأویلاتی شود. بر همین اساس، مورخ که با حادثه تاریخی، فاصله زمانی نیز دارد ممکن است از طریق ارتباط حوادث با یکدیگر، هر لحظه به کشف تاریخی جدیدی نائل شود و همین امر باعث نوعی بازبینی و تغییراتی در ساخت و پرداخت مجدد روایت می‌شود. بیهقی نیز از این قاعده مستثنی نیست. وی که در دوران عظمت و در زندان، به بازنمایی حوادث تاریخش پرداخته، ناچار شده تا با زمان‌پریشی‌های مکرر از طریق جملات معترضه، حوادث متاخر و متقدم را به یکدیگر پیوند دهد تا هم خلل‌های معنایی حوادث تاریخی را پر کند هم از این طریق بتواند احاطه

خویش را بر تمامی حوادث نشان دهد. با این تعبیرات نمی‌توان زمان پریشی‌های موجود در جملات معترضه را صرفاً نوعی خلل زمانی دانست، بلکه این خلل‌های زمانی وقتی در ساحت تاریخی متن قرار می‌گیرند، عنصری معنایی و تکمیل‌کننده محسوب می‌شوند که ابهامات موجود در متن را از بین می‌برند و بر ثقت و اعتماد به راوی می‌افزایند.

۲-۲- جمله معترضه و شخصیت پردازی

حضور شخصیت‌ها از وجوه مشترک متن داستانی و تاریخی است، چرا که هر دو شرح کنش‌های انسانی‌اند با این تفاوت که در تاریخ فاعل کنش‌ها شخصیت‌هایی واقعی هستند. از آنجا که تاریخ مبتنی بر حوادث و وقایع است، شخصیت‌های مطرح شده نیز متناسب با کنش‌ها تعریف می‌شوند، یعنی بر اساس نقشی که در پیشبرد پیرنگ دارند. از این منظر، شخصیت بدون کنش و کنش بدون شخصیت وجود ندارد و نمی‌توان آنها را از هم جدا کرد. تاریخ بیهقی مملو از شخصیت‌هایی با عقاید و نیات و عواطف مختلفی است که هر کدام نقشی را در دوره غزنویان بر عهده داشته‌اند و تجلی این نقش در متن به صورت کنش‌هایی گزینش‌شده نشان داده شده است. بیهقی سعی کرده از یکسو آنها را معرفی کند و از سوی دیگر خصوصیات آنها را برای مخاطب نمایش دهد. تعدد شخصیت‌های فرعی فرصتی در اختیار مؤلف قرار نداده که به همه آنها همچون شخصیت‌هایی اصلی چون آلتوتناش و بونصر مشکان و بوسهل زوزنی و امثالهم پردازد. از همین روی از طریق جملات معترضه سعی کرده، حتی المقدور شناختی از آنها به دست دهد. اطلاعات و شناختی که در تاریخ بیهقی از طریق جملات معترضه درباره شخصیت‌ها ارائه می‌شود، دو کارکرد عمده دارد: کارکرد کنشی و کارکرد نمایی. در کارکرد کنشی، جمله معترضه، شخصیت را به عنوان یک مشارکت‌کننده نشان می‌دهد، یعنی به عنوان عامل یک کنش در متن؛ چه در حادثه مورد نظر و چه در کل متن. منظور از نمایه یعنی اشاره به «ویژگی‌هایی که به کنشی تکمیلی و مهم ارجاع نمی‌دهد بلکه اطلاعات روانشناسیک و هویتی می‌دهند» (ن.ک: بارت، ۱۳۸۷: ۴۳). نکته قابل تأمل در این جملات معترضه این است که غالباً هر جا جمله معترضه در مورد شخصیت‌های غیرمهم یا شخصیت‌های

حکایات فرعی مندرج در این اثر به کار رفته، به شغل و سمت آنها پرداخته شده و کارکرد کنشی آن بیشتر مد نظر قرار گرفته است:

و نماز پیشین آن معتمد در رسید-و او را احمد طشت‌دار گفتندی از نزدیکان و خاصگان سلطان مسعود- و در وقت حاجب بگنگین او را به قلعه فرستاد» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۶۲) باز از همین کارکرد است: «بر اثر وی شیروان بیامد- و این مقدمی دیگر بود از سر حد غور و گوزگانان که این خداوندزاده او را استمالت کرده بود- بسیار سوار و پیاده و هدایا و نثارهای بی‌اندازه» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۰۵) به دلیل حضور کم این شخصیت، بیهقی موضع دیگری برای معرفی نداشته و در جمله‌ای معترضه آن را معرفی کرده است. نظر به اهمیت کنش در این متون، بیهقی گاهی مختصری از سوابق شخصیتی را نیز در توضیحات معترضه ذکر می‌کند: «و غلامی بود خرد، قراتگین نام، که در این کار بود و پیغام سوی جد و جدّه من آوردی- و گفتندی که این قراتگین نخست غلامی بود امیر را، به هرات نقابت یافت و پس از نقابت حاجب شد امیر مسعود را- و خوردنی‌ها به صحرا مغافصه پیش آوردندی» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۰۲-۱۰۳).

باز از همین نوع است معرفی شخصیت‌های حکایات این اثر که حضور موقتی و تنها در همان حکایت دارند: «هارون الرشید... فضل ربیع را بخواند- و وزارت او داشت از پس آل برمک- چون بیامد برو خالی کرد» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۲۴). «فضل کسی را فرستاد نزدیک عبدالله طاهر- و حاجب بزرگ مامون او بود و با فضل دوستی تمام داشت- و پیغام داد..» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۲۵). «اسمعیل بن شهاب گوید از احمد بن ابی دواد شنیدم- و این احمد مردی بود با قاضی القضاتی که داشت از وزیران روزگار محتشم تر بود و سه خلیفت را خدمت کرده- احمد گفت یک شب در روزگار معتصم نیم شب بیدار شدم...» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۶۱).

گاهی نیز به کنش و نقش شخصیت بدون آنکه نام آنها را ذکر کند، می‌پردازد که این موضوع نشان از نگاه کارکردی بیهقی به شخصیت‌ها دارد؛ یعنی شخصیت‌ها تنها زمانی حق حضور در روایت را دارند که نقشی را برعهده بگیرند: «مثال داد فلان خیل‌تاش را- که تازنده‌ای بود از تازندگان که هم‌تا نداشت- در حدود کیکانان پیش شیر شد» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۱۵).

به این نکته نیز باید توجه داشت که شخصیت‌ها، حوادث و عقاید و باورها در تاریخ بیهقی گاه با هم گره خورده‌اند. بیهقی بخشی از کتاب را به بخش دیگری ارجاع می‌دهد و میان بخش‌هایی از آن پیوند ایجاد می‌کند تا نکات مبهمی باقی نماند: «این امام بوساقد تباری - حفظه الله و ابقاه - که امروز به غزنی است - و خال وی بوسالغ بود و حال او باز نمودم - به نشابور می‌بود» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۲۰۰) در این عبارت چندین جمله معترضه آمده که مورد اخیر، این بخش از تاریخ بیهقی را به بخش دیگری پیوند داده است تا شخصیت «بوسالغ» نزد مخاطب بهتر تبیین گردد.

از آنجا که کنش و خویشکاری شخصیت‌های تاثیرگذار و مهم در تاریخ بیهقی مشهود و آشکار است، بیهقی تلاش می‌کند تا با اتکا به بُعد روانی و ذهنی این شخصیت‌ها و به تصویر کشیدن حالات عاطفی، از خود شخصیت‌ها عبور کند و فضا سازی کند. همین امر منجر به بسامد بالای نمایه‌ها در تاریخ بیهقی شده است. در وصف حاجب علی آورده: «و وی هر کسی را لطف می‌کرد و زهر خنده می‌زد - و به هیچ روزگار من او را با خنده فراخ ندیدم الا همه تبسم که صعب مردی بود - و سخت فرو شده بود» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۴۸) باز از همین نوع است: «خواجه زمانی با حصیری عتابی درشت و نرم کرد و وی عذرها خواست - و نیکو سخن پیری بود - تواضع‌ها نمود» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۶۰) صعب مرد بودن و نیکو سخن بودن در مثال‌های فوق، نمایه‌هایی هستند که منجر به رازگشایی از زوایای پنهان یا به تعبیری مدلول‌های ضمنی شخصیت‌ها می‌شود و بیشتر حالتی رمزگشایانه دارند تا کنشی.

۲-۳- جمله معترضه و ایدئولوژی

هر متن یک نظام ارتباطی است که فرستنده و گیرنده‌ای دارد. نظام ارتباطی روایت بر خلاف دیگر متن‌ها، می‌تواند چندین فرستنده داشته باشد: مؤلف تاریخی، مؤلف پنهان و راوی. در تاریخ بیهقی راویان متعدد وجود دارد که بیهقی (مؤلف تاریخی) ماجراها را از زبان آنها نقل می‌کند. در حقیقت راوی «ابزاری روایی است که مؤلف آن را برای ساخته و پرداخته کردن متن به کار می‌گیرد» (لوتنه، ۱۳۸۸: ۳۲). منظور از مؤلف تاریخی زن یا مردی است که متن روایی را می‌نویسد و به نحوی خارج از جهان ادبی متن قرار دارد (لوتنه، ۱۳۸۸: ۲۹)، اما مؤلف ضمنی یا پنهان مجموعه‌ای از هنجارهای درونی و تلویحی

است، نه یک گوینده یا یک صدا (لوته، ۱۳۸۸: ۳۰) به تعبیر دیگر، مؤلف پنهان کسی است که تلاش می‌کند ارزش‌های ایدئولوژیکی خود را در متن به صورت غیر مستقیم گسترش دهد. جملات معترضه یکی از تجلی‌گاه‌های نظام ارزشی مؤلف پنهانی در تاریخ بیهقی است. البته این مداخله‌های مؤلف در تاریخ بیهقی، پوشیده نیست، بلکه کاملاً مداخله‌گرانه و آشکارا است، چرا که می‌خواهد روایت تاریخی خود را تثبیت و مهار کند. حضور بیهقی به عنوان مؤلف پنهان از این طریق، در جای جای متن احساس می‌شود. بیهقی تنها روایت‌گر و بیننده نیست بلکه در روایت مداخله می‌کند و سعی می‌کند به توجیه روایت خود پردازد. منظور از توجیه این است که دیدگاه‌های مؤلف پنهان با تمامی گفتمان حاکم بر متن سازگار باشد و یک کلیت ارزشی را به خواننده تحمیل کند. بیهقی در مقام این مؤلف پنهان، ناظر بر همه معانی متن است و هر جا که احساس می‌کند نیاز به توضیح است، وارد می‌شود: «دست راست خواجه ابوالقاسم کثیر و بونصر مشکان را بنشانند-هر چند ابوالقاسم کثیر معزول بود حرمتش سخت بزرگ بود- و بوسهل بر دست چپ خواجه» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۷۴) این سخنان از زبان نصر خلف است که حکایت مجلس داوری حسنک را برای بیهقی بازگو کرده است، اما جمله معترضه دخالت بیهقی در متن است نه آنکه سخن نصر خلف باشد، زیرا بیهقی از عزل ابوالقاسم و حرمت او آگاه بوده و نیاز نبوده نصر آن را بازگو نماید. این بیهقی است که وارد متن شده و آن را به مخاطب گوشزد کرده است.

یا در این عبارت: «بیتی چند که مرا یاد بود در این وقت نیشتم-هر چند که بر ولی نیست- تا قصه تمام شود» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۱۶) مؤلف وارد متن شده و توجیهی نهاده که اگر سهوی در نقل شعر روی داده باشد، برای مخاطب پذیرفته باشد. بیهقی سعی دارد تا جای ممکن اعتماد مخاطب را به اثر خود جلب نماید، از همین روی ابایی ندارد که در لابه‌لای متن ظاهر شود و بر حقیقت سخن تأکید کند تا از این طریق مخاطب نیز نظر به سخنان مؤلف، بر آن اعتماد کند: «و خواجه خلعت پوشید- و به نظاره ایستاده بودم، آنچه گویم از معاینه گویم و از تعلق که دارم و از تقویم- قبای سقلاطون بغدادی بود سپیدی سپید» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۴۵) این شیوه نشان از تلاش مستقیم بیهقی دارد برای حقیقت‌نمایی و اعتبار اثر خود.

باز از همین نوع کارکرد است در توصیفاتی که از بوسهل زوزنی ارائه داده است: «بوسهل زوزنی چند سال است تا گذشته شده است و به پاسخ آن که از وی رفت گرفتار، و ما را با آن کار نیست-هرچند مرا از وی بد آمد- به هیچ حال.... این مرد از کرانه بجستی و فرصتی جستی و تضریب کردی... و آنگاه لاف زدی که فلان را من فرو گرفتم-و اگر کرد دید و چشید- و خردمندان دانستندی که نا چنان است» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۶۸) مؤلف نمی‌تواند از بدی‌هایی که از بوسهل به او رسیده غافل باشد و در متن حاضر شده و به سزای او نیز اشاره کرده است.

یکی از مهم‌ترین شاخصه روایت‌های سنتی، انسجام و به هم پیوستگی بین حوادث است. هر بخش از روایت باید در ارتباط با سایر بخش‌ها باشد. گاه این ارتباط آشکار است و نیاز به توضیح ندارد و گاه مؤلف با ذکر قرینه‌هایی گسست‌ها و فاصله‌های موجود در روایت را پر می‌کند. این امر به ویژه در روایت‌های تاریخی و تعلیمی که قصد انتقال خبر را دارند، بسیار دیده می‌شود. جمله معترضه نظر به افزودن توضیح به متن، ابزاری است که مؤلف می‌تواند از آن به منظور رفع ابهام استفاده کند. حد و مرز سخنان در متون قدیمی گاهی مشخص نیست، زیرا علایمی در اختیار نبوده که مؤلف گفتگویی را ببندد و گفتگویی دیگر را بگشاید. نظر به این موضوع «گفتم، گفتا» چه در نظم، چه در نثر بسامد فراوانی دارد. یکی از راه‌های دیگر از طریق جملات معترضه است تا با اشاره به گوینده سخنی، رشته گفتگوها به هم گره نخورد. نبود عناصر فرازنجیری و نشانه‌های نگارشی در متون سنتی موجب شده هنرمند با ابزارهای زبانی موجود نواقص را رفع کند و همین موضوع، حضور مؤلف را در متن پررنگ و ضروری می‌سازد. هنرمند بر خود ضروری می‌بیند تا جای ممکن با زبان خود، اطلاعات لازم را به مخاطب دهد یا مانع بدخوانی او شود. در جایی بیهقی بعد از اینکه نقل قول بلندی از بونصر مشکان می‌آورد، خود ادامه سخن را پیش می‌گیرد و با جمله‌ای اعتراضی، به راوی اشاره می‌کند: «... مرا در آغوش گرفت و بدرود کرد و برفتم. و من که بوالفضلم می‌گویم که چون علی مرد کم رسد» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۴۷).

نمونه برجسته دیگر آن در حکایاتی است که به نقل از خواجه بوسعد عبدالغفار آورده و در چند موضع با آوردن جمله معترضه، تمیز راوی را گوشزد می‌کند: «در شهر سنه

احدی عشر و اربعمائه که اتفاق افتاد پیوستن من - که عبدالغفارم - به خدمت این پادشاه» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۰۴) حکایاتی که عبدالغفار آورده بسیار بلند و بیش از بیست صفحه است، از همین روی بارها بیهقی اشاره به گوینده داشته است: جد من - که عبدالغفارم - (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۰۱) و در این میان ها مرا - که عبدالغفارم - یاد می داد (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۱۰)، من - که عبدالغفارم - ایستاده بودم (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۱۸)، من - که عبدالغفارم - بخواند (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۲۵).

بیهقی سعی می کند مانع از برداشت های دیگر مخاطب از متن شود. در عبارتی در مورد امیرمسعود آورده: «خردمندان چون بدین فصل رسند - هر چند احوال و عادات این پادشاه، بزرگ و پسندیده بود - او را نیکوتر بدانند و مقرر گردد که ایشان را یگانه روزگار بوده است» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۲۳) در جمله معترضه ای گوشزد کرده عادات و احوال این پادشاه پسندیده بوده تا مخاطب شایستگی امیر را تنها بر حسب چند حکایت که وی آورده محدود نسازد.

از دیگر وجوه حضور نویسنده، جملات اعتراضی - عاطفی است. جملات معترضه گاه بیان کننده عواطف و احساسات شخصی نویسنده است که می خواهد تمایلات درونی خود را نسبت به یک شخص یا موضوع اعلام کند. جمله معترضه محملی است که نویسنده لحظه ای از متن و مفهوم اصلی خروج می کند و همین زمینه ای ایجاد می کند که تشویش و دغدغه و اضطراب و عواطف هنرمند تجلی یابد. این نوع جملات لبریز از عواطف و احساسات است که به صورتی عریان در متن متجلی شده و جانب عاطفی متن را پررنگ ساخته است: «از راه به درگاه آمد و در دهلیز سرای پیشین عدنانی نشست و از این سرای گذشته سرای دیگر سخت فراخ و نیکو - و گذشت آن باغ ها و بناهای دیگر که امیرمسعود ساخته بود و بودی که سلطان آنجا بودی به سرای عدنانی و آنجا بار دادی و بودی که بدان بناهای خویش بودی - علی چون به دهلیز بنشست...» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۴۸) یادآوری گذشته و شکوه و عظمت آن، بیهقی را به درج جملات اعتراضی و عاطفی واداشته است.

متون تاریخی از رهگذر ارتباطی که با حقیقت دارند، ساختارهای گفتمانی نقشی تعیین کننده در زبان و معنای آنها دارد. در حقیقت، امر واقع نیز در این متون ساخته و پرداخته گفتمان هاست. نویسنده در محدوده قید و بندهای گفتمانی، به گزینش حوادثی

دست می‌زند که ساختار قدرت به آنها مشروعیت می‌بخشد. این ساختارهای گفتمانی نه تنها معنای متن، بلکه حتی نحوه‌گزینش کلمات و ترکیب آنها را نیز سامان می‌دهد. در این حالت جمله معترضه نیز انعکاسی از حوزه قدرت در متن است: «می‌دانست چون وی ازین سرای فریبنده برود جز وی این خاندان بزرگ را-که همیشه برپای باد- برپای نتواند داشت» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۰۴) چون سخن از احتمال برپای‌نماندن خاندان شده، مؤلف بلافاصله جمله دعایی ذکر کرده است. باز از این نوع است: «اینجا بدین حضرت بزرگ- که همیشه باد- بماند» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۲۰۲) بسامد این جمله معترضه تا حدی است که برخی آن را از عبارات‌های مورد علاقه بیهقی می‌دانند (ن.ک: بیهقی، ۱۳۸۸: شصت و سه) معمولاً وقتی سخن از احتمال به میان می‌آید، بیهقی با جمله‌ای معترضه، دعایی را در سخن درج می‌کند: «اگر خداوند چون از این شغل‌ها که پیش دارد فارغ گشت- و زود باشد که فارغ گردد، چه پیش همت بزرگش خطر ندارد- چنان باشد که به سعادت اینجا باز آید امروز بنده و فرمان‌بردارند» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۸) این نوع جملات معترضه در واقع به قصد نشان دادن جایگاه و منزلت رئوس قدرت و رعایت مراتب قدرت توسط طبقات پایین‌تر است. در نامه‌ای که آلتون‌تاش به امیرمسعود می‌نویسد، هنگامی که می‌خواهد به امیر صلاحی بازنماید باز از این ساختار استفاده شده است: «چون خداوند در نامه‌ای فرموده است به بنده دستوری داده است و مثال داده تا بنده به مکاتبت صلاحی بازنماید یک نکته بگفت با این معتمد- و خداوند را خود مقرر است به گفتار بنده و دیگر بندگان حاجت نیابد- که امیر ماضی مدت یافت و دولت و قاعده ملک سخت قوی و استوار پیش خداوند نهاد و رفت...» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۸۰)؛ در تمامی این جملات معترضه، بیهقی تحت‌تأثیر الزامات گفتمانی به سوژه‌ای تبدیل می‌شود که جلوه قدرت است. سوژه شدن بیهقی به این معناست که گزینش وی از حوادث تاریخی، بیشتر تحت‌تأثیر روابط قدرت است تا انتخاب‌های شخصی خود وی. جملات معترضه فرصتی به بیهقی داده تا بتواند گزاره‌هایی را مطرح کند که تحت‌تأثیر اشکال قدرت، ذیل عنوان پاره‌گفتارهای برحق بازنمایی می‌شوند، یعنی گفتارهایی جدی که نوعی نیروی گفتمانی آنها را پشتیبانی می‌کند.

۲-۴- جمله معترضه و بنیان‌های علی

«روایت با توزیع رخدادها به شیوه‌ای منظم و مسلسل وار، اغلب اوقات باعث ایجاد سلسله‌ای از علت‌ها و معلول‌ها می‌شود» (پورتر، ۱۳۹۷: ۸۹). در حقیقت این خاصیت فرم روایی است که به خواننده این امکان را می‌دهد که به استنباط علی از حوادث بپردازد. بنیان علی در متون تاریخی امری مهم و قابل توجه است چرا که «امر حقیقی فقط زمانی واقعی به شمار می‌رود که بتوان نشان داد خصلت روایت‌مندی دارد» (پورتر، ۱۳۹۷: ۹۳). از منظری دیگر می‌توان گفت که اشارات علی تاریخ را از روایت محض خارج می‌سازد و تحلیل را بدان می‌افزاید. هرچند نباید در تاریخ‌های سنتی رویکردهای تحلیلی متوقع بود، اما اشاراتی به برخی از علل حوادث و کنش‌ها می‌شود. بیهقی گاه ساختار اعتراض را برای اشاره به علل برخی کنش‌ها به کار گرفته است: «چون روزی دو سه بر این جمله بیود، امیر یک روز چاشتگاهی بونصر را بخواند- و شنوده بود که در دیوان چگونه می‌نشیند- گفت نام دیران نباید نبشت» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۳۴) علل فراخوانی بونصر در جمله معترضه بیان شده است. باز از همین نوع است: «چون فرمود امیرالمؤمنین تا به خدمت آییم- و دانی که مرا جاهی و نامی بزرگ بوده است و همچنان پدرم را که این جاه به مدتی سخت دراز به جای آمده است- تلافی دیگر باید کرد» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۲۶) علت ضرورت تلافی در جمله معترضه بیان شده است.

«قرب سالی بود تا ایشان در دست دیلمان اسیر بودند و رسوم اسلام مدروس بود- که کار ملک از چون فخرالدوله و صاحب اسماعیل عباد به زنی و پسری عاجز افتاده- و دست‌ها به خدای عز و جل برداشتند» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۸) بیهقی در جمله معترضه به علل پریشانی ری اشاره کرده است.

باز از این نوع کارکرد است: «آلتونتا ش هم در ساعت بر نشست و عبدوس را یک دو فرسنگ با خویشتن برد- یعنی که با وی سخنی چند فریضه دارم- و سخنان نهفته با او گفت» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۷۵)

«بوالقاسم علی نوکی صاحب برید غزنین از خواجه بونصر مشکان درخواست تا فرزندان او را به دیوان رسالت آورد- و میان ایشان دوستی چنان دیدم که از برادری بگذشته

بود- بونصر او را اجابت کرد» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۲۷۱) جمله معترضه دلیل اجابت بونصر را نشان می‌دهد.

از نمونه‌های مهم این ساختار هنگامی است که امیرمسعود بعد از به بند افکندن غازی، نشاط شراب و صید می‌کند و بزرگان و محتشمان نیز با او می‌روند از جمله بونصر: «استادم بونصر رفت- و می‌باز نایستاد از چنین خدمت‌ها احتیاط را، تا بر چشم وی باشد و در کار وی فساد نسازند- و من با وی بودم» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۲۳۶) اهمیت این جمله معترضه کمتر از جملات دیگر نیست. زیرا نشان‌گر فضای پر از دسیسه و فساد عصر است که بونصر نیز از آن هراسناک بوده است.

مهم‌ترین کارکردهای این گونه جملات معترضه در تاریخ بیهقی، در حقیقت ایجاد تداوم و انسجام روایی است. تداوم حوادث از طریق علیت باعث انسجام متن می‌شود و این انسجام، قدرت بلاغی و مجاب‌کنندگی دارد. قطعاً نظم حاصل از این بازگویی علت‌ها، باعث از بین رفتن ابهامات و تشویش ذهنی مخاطب می‌شود و این امر با رسالت متن تاریخی که هدفش اطلاع‌رسانی است در تعارض است. اگر بیهقی نتواند این نظم را از طریق علیت بین رویدادهای تاریخی برقرار کند، اعتبار متن دچار خلل خواهد شد و این امکان وجود دارد که افراد مختلف، یک روایت واحد را به شیوه‌های متفاوت بخوانند.

۳- نتیجه‌گیری

تاریخ بیهقی روایتی است تاریخی که نویسنده آن تلاش کرده تا ضمن بازنمایی تاریخ بتواند از طریق شگردهای ادبی و روایی بر بلاغت و جذابیت آن بیفزاید. از این رو هم ساختارهای گفتمانی و هم قواعد روایی در ساماندهی زبان آن نقشی مؤثر و برجسته دارند. مهم‌ترین اشتراک گفتمان تاریخی و روایی در این متن، گزینش است، یعنی نویسنده با توجه به محدودیت‌های گفتمانی (وابستگی نویسنده به دستگاه قدرت) و الزامات روایی (قواعد محدودکننده پیرنگ) به گزینش حوادثی پرداخته که با مقاصد و ذهنیت مؤلف هم‌خوانی داشته باشد. این گزینش محدود به حوادث نشده و حتی بر انتخاب و نحوه چینش کلمات و ساماندهی زبان نیز تأثیر گذاشته است. بر همین اساس در پس هرگونه امکانات و ساختارهای دستوری در این متن، نوعی الزام گفتمانی و روایی نهفته است و

بی جهت و بی هدف نیست. جمله معترضه یکی از این امکانات دستوری است که در تاریخ بیهقی بیشتر و پیشتر از آنکه وجهی دستوری داشته باشد، امری گفتمانی و روایی محسوب می شود. اگر چه جمله معترضه از نظر دستوری، بندی فرعی است و قابلیت حذف دارد، اما وقتی در لایه های گفتمانی و روایی تاریخ بیهقی قرار می گیرد، عنصری روایی و معنمند است که حذف آن باعث اختلال روایی می شود. استفاده از جمله معترضه برای برجسته کردن یک حادثه و به حاشیه راندن حوادث دیگر و تکمیل رخدادها از طریق جابجایی های زمانی، پرداختن به بعد روانی و ذهنی شخصیت ها و همچنین نشان دادن کنش و نقش شخصیت ها، بازنمایی ایدئولوژی های مؤلف و عواطف و جانبداری های شخصی راوی، تقویت پیرنگ از طریق بیان کردن علیت ها و انسجام متن، مهم ترین کارکردهای روایی جمله معترضه در تاریخ بیهقی است.

فهرست منابع

منابع فارسی

۱. احمدی، بابک. (۱۳۸۰). **ساختار و تاویل متن**. چاپ پنجم، تهران: مرکز.
۲. احمدی، بابک. (۱۳۸۶). **رساله تاریخ (جستاری در هرمنوتیک تاریخ)**. تهران: مرکز.
۳. بارت، رولان. (۱۳۸۷). **درآمدی بر تحلیل ساختاری روایت ها**. ترجمه محمد راغب. تهران: فرهنگ صبا.
۴. بهار، محمدتقی. (۱۳۴۹). **سبک شناسی**. تهران: امیرکبیر.
۵. پارسا، احمد، محمودی، شهلا. (۱۳۹۸). «کارکردهای معنایی-منظوری جملات معترضه در تاریخ بیهقی». *فنون ادبی*. سال یازدهم، شماره ۴، صص ۱۴-۱.
۶. پورتر، ابوت. (۱۳۹۷). **سواد روایت**. ترجمه رویا پورآذر و نیما اشرفی. تهران: اطراف
۷. تودورف، تزوتان. (۱۳۸۲). **بوطیقای ساختارگرا**. ترجمه محمد نبوی. تهران: آگه
۸. بیهقی، محمدبن حسین. (۱۳۸۸). **تاریخ بیهقی**. مقدمه، تصحیح، تعلیقات، توضیحات و فهرست ها از محمدجعفر یاحقی و مهدی سیدی. تهران: سخن.
۹. خیام پور، عبدالرسول. (۱۳۸۸). **دستور زبان فارسی**. چاپ چهاردهم، تهران: ستوده.
۱۰. رادویانی، محمدبن عمر. (۱۳۶۲). **ترجمان البلاغه**. تصحیح احمد آتش. تهران: اساطیر.
۱۱. دیپل، الیزابت. (۱۳۸۹). **پیرنگ**. ترجمه مسعود جعفری جزنی. تهران: نشر مرکز

۱۲. ریمون کنان، شلومیت. (۱۳۸۷). **روایت داستانی: بوطیقای معاصر**. ترجمه ابوالفضل حرّی. تهران: نیلوفر
۱۳. سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن. (۱۳۷۶). **الاتقان فی علوم القرآن**. جلد دوم. ترجمه سید مهدی حائری قزوینی. چاپ ششم، تهران: امیرکبیر.
۱۴. شفیع‌ی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۱). **رستاخیز کلمات**. تهران: سخن
۱۵. فرشیدورد، خسرو. (۱۳۸۸). **دستور مفصل امروز**. چاپ سوم، تهران: سخن.
۱۶. لوته، یاکوب. (۱۳۸۷). **مقدمه‌ای بر روایت در ادبیات و سینما**. مترجم امیر نیک‌فرجام. تهران: مینوی‌خرد
۱۷. لوکاج، گنورک. (۱۳۸۸). **رمان تاریخی**. ترجمه شاپور بهیان. تهران: نشر اختران
۱۸. مارتین، والاس. (۱۳۹۱). **نظریه‌های روایت**. ترجمه محمد شهبان. چاپ پنجم، تهران: هرمس
۱۹. ممتحن، مهدی. (۱۳۸۷). «جمله معترضه و تأثیر بلاغی آن در قرآن کریم». **پژوهشنامه قرآن و حدیث**. شماره پنجم، صص ۵۹-۷۲.
۲۰. مولایی‌نیا، عزت‌الله. (۱۳۸۶). «اسلوب اعتراض در بلاغت قرآن». **فصلنامه تخصصی علوم ادبی**. سال اول، شماره چهارم، صص ۶۵-۸۳.
۲۱. وطواط، رشیدالدین محمد. (بی‌تا). **حدائق السحر فی الدقائق الشعر**. تصحیح عباس اقبال. تهران: مطبعه مجلس.

منابع عربی

۱. ابن معتز، عبدالله. (۱۴۰۲). **کتاب البديع**. تعلیق المقدمه و الفهارس اغناطیوس کراتشوفسکی. بیروت: دارالمسیره.
۲. زرکشی، امام بدرالدین محمد بن عبدالله. (۱۴۲۷). **البرهان فی علوم القرآن**. تحقیق ابی الفضل الدمیاطی. مصر: دار الحدیث.